

DİVAN EDEBİYATI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

The Journal of Ottoman Literature Studies

ULUSLARARASI HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ

Sayı 31, İstanbul 2023, 438-459

HENGÂME HENGÂMESİ VEYA ŞAİR ASLINDA NE DİYOR

M. Fatih Köksal

Prof. Dr., İstanbul Kültür Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
(mfkoksal@gmail.com), ORCID 0000-0003-1056-9957/**Prof. Dr., İstanbul Kültür University Department of
Turkish Language and Literature**

Makale Bilgisi/Article Information

Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 06.10.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 14.11.2023

Yayın Tarihi/Published: 30.12.2023

Yayın Sezonu: Güz

Atıf/Citation

Köksal, M. Fatih (2023), "Hengâme Hengâmesi veya Şair Aslında Ne Diyor", Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 31, 438-459.

Köksal, M. Fatih (2023), "Trouble of "Hangâme" or What is The Poet Actually Saying", Journal of Ottoman Literature Studies, 31, 438-459.

*Bu makale iThenticate programıyla taranmıştır.
This article was checked by iThenticate.*

Bu makale, 3-5 Mayıs 2023 tarihlerinde Bitlis'te gerçekleştirilen *Cumhuriyetin 100. Yılında Uluslararası Tarih, Kültür, Dil ve Sanat Bağlamında Bitlis Sempozyumu*'nda sunulan, "özeti" yayımlanmış aynı adlı bildirinin genişletilmiş tam metnidir.

Hengâme Hengâmesi veya Şair Aslında Ne Diyor

Özet

Günümüzde klasik Türk edebiyatına toplumun mesafeli durmasının arkasında pek çok sebep bulunabilirse de asıl sorunun “dil” olduğu açıktır. Meselenin bir vechesi bu edebiyatın dili ise de ondan daha müşkül olan “dil ötesi dil”dir. Zira çoğu zaman bir beyit günümüz diliyle nesre çevrildiğinde de anlaşılabilir. Çünkü günümüz diline çevrilen satırlarda yer alan kelimelerin anlamları bilinse de bu kelimelerin alt katmanlardaki anlam dünyasına, temsil ettikleri arka plana hâkim olmayınca zorluk daha da artar. Ancak lisansüstü düzeyde öğrenim gören araştırmacı yahut akademisyenlerden bu arka planı bilmeleri yahut görmeleri, en azından beytin bağlamından sezmeleri beklenir.

Eski metinleri anlamakta bir başka zorluk da leksikolojiktir. Metni hakkıyla anlayıp çözümleyebilmek için kelimelerin bütün anlamlarının bilinmesi zaruridir. Elbette herkesin her kelimeyi veya bir kelimenin bütün anlamlarını bilmesi mümkün değildir. Ne var ki bir beyte dikkatle nazar kılındığında manaca oturmayan bir kelime varsa bu semantik problemi çözmek için sözlüklere göz atmak kaçınılmaz olur. Bakılan sözlüklerde verilen karşılıklar mutmain etmiyorsa daha eski, daha ayrıntılı sözlüklere, ihtisas ve istilâh lugatlerine bakarak çözüm yolları aranmalıdır.

Bu makalede, “hengâme” kelimesinin eski metinlerde kullanımı bu açıdan ele alınacaktır. Kelime günümüz Türkçesinde de “gürültü, patırtı, kargaşa” anlamında kullanılmaktadır. Sözlüklerde verilen karşılıklar da bunlara ek olarak çoğunlukla “kavga, şamata, eğlence, velvele, kalabalık” gibi buna yakın anlamlardır. Hâlbuki klasik şairlerimiz “hengâme”yi çoğu kez bu anlamların dışında kullanmışlardır. Çalışmamızda birçok beytin delaletiyle “hengâme”nin bilinmeyen ve başta “bağlamlı dizin / bağlamlı sözlük” ortaya koymak iddiasıyla hazırlanan tezler olmak üzere yapılan kimi çalışmalarda fark edilmeyen manaları ortaya konacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Klasik Türk şiiri, bağlamlı dizin, şiirde anlam, sözlük, TEBDİZ*

Trouble of “Hangâme” or What is The Poet Actually Saying

Abstract

Although there may be many reasons behind the society’s distance from classical Turkish literature today, it is clear that the main problem is “language”. One aspect of the issue is the language of this literature, but what is more difficult is the “translingual language”. Because most of the time, a couplet may not be understood when translated into prose in today’s language. Because even though the meanings of the words in the lines translated into today’s language are known, the difficulty increases even more when we do not have a grasp on the meaning world of these words in the lower layers and the background they represent. However, researchers or academicians studying at the postgraduate level are expected to know or see this background, or at least intuit it from the context of the couplet.

Another difficulty in understanding ancient texts is lexicological. In order to fully understand and analyze the text, it is necessary to know all the meanings of the words. Of course, it is not possible for everyone to know every word or all the meanings of a word. However, when you look at a couplet carefully, if there is a word that is not suitable in terms of meaning, it becomes inevitable to look at dictionaries to solve this semantic problem. If the answers given in the dictionaries are not satisfactory, solutions should be sought by looking at older and more detailed dictionaries, specialized and terminology dictionaries.

In this article, the use of the word “hengâme” in ancient texts will be discussed from this perspective. The word is also used in today’s Turkish to mean “noise, commotion, chaos”. In addition to these, the answers given in dictionaries are mostly similar meanings such as “fight, racket, entertainment, commotion, crowd”. However, our classical poets often used the word “hengâme” in other than these meanings. In this study, the meanings of “hengâme”, which are unknown and unnoticed in some studies, especially the theses prepared with the claim of presenting a “contextual index / contextual dictionary”, will be revealed through the implications of many couplets.

Keyword: *Classical Turkish poetry, contextual index, meaning in poetry, dictionary, TEBDİZ / LEHCEDİZ*

Giriş

Divan şiiri metinlerinin anlaşılmasında kelimelerin lugavi ve mecazi manalarının doğru tayini son derece önemlidir. Bu durum hem Türkçe hem Arapça hem de Farsça kelimeler için geçerlidir. Bugüne kadar gördüğümüz metin neşri çalışmalarının pek çoğunda mebzul miktarda hatalı okumalarla karşılaştık. Hatalı okumaların yanı sıra doğru okunsa da manası bilinmeyen ya da bağlam anlaşılmadan öylesine yazılıp geçilen kelimelerin de en az hatalı okumalar miktarınca olduğuna kuşkumuz yoktur.

Bu itibarla yazımıza metin neşri çalışmalarında uygulanmasını zaruri gördüğümüz bir teklifle başlamak istiyoruz. Manzum olsun, mensur olsun bütün metin neşirlerinde her bir beytin/bendin yahut cümlelerin bugünkü Türkçeye karşılığının verilmesi; bunun özellikle de lisansüstü tezlerde uygulanmasının birçok faydası olacaktır. Günümüzde yaygınlaşan bir kabulde “dil içi çeviri”¹ denilen bu sadeleştirme işlemi hem daha sağlam metinlerin ortaya çıkmasını hem de tez öğrencisinin daha iyi yetişmesini sağlayacaktır. Hatta metinde geçen iham, tevriye, cinas gibi çok anlamlılık söz konusu olduğunda düşülecek notlarla zenginleştirilmiş metinler kuşkusuz daha da yararlı olacaktır. Böyle olmakla birlikte kimi zaman dil içi çeviri yapıldığında da metnin layıkıyla anlaşılacağı durumlarla karşılaşılabilir.

Değerli meslektaşım Prof. Dr. İsmail Hakkı Aksoyak’ın yürüttüğü, güncel adıyla LEHCEDİZ, eski adıyla TEBDİZ² projesi, galiba tam da bu noktada görülen eksikliğin telafisi ihtiyacından doğmuştur. Projeden haberdar olmayanlar için kısaca özetleyecek olursak TEBDİZ, başta divanlar ve mesneviler olmak üzere edebiyat tarihimizin önemli eserlerinden başlamak üzere ele alınacak metinlerin “bağlamlı sözlük”lerinin hazırlanmasını hedefleyen bir projedir. Şu durumda bu proje çerçevesinde yapılan tezlerin o metinlerde şairin/yazarın her bir kelimeyi o metin parçası özelinde hangi anlamda kullandığının tespitinin amaçlandığını söyleyebiliriz. Başka bir husus da yukarıda dile getirdiğimiz “dil içi çeviri” teklifinin, bu proje kapsamında yapılan tezlerde “hâliyle” yapıyor olmasıdır. Eski bir metnin bağlamı dizininin hakkıyla yapılması çok ciddiye, dikkat ve özen gerektirir. Doktora öğrencileri bu zorlu işin altından belki kalkabilirler ama yüksek lisans öğrencileri için aynı şeyi söylemek bizce zordur. Dolayısıyla bu noktada şüphesiz tez danışmanlarına büyük görev düşmektedir. Proje çok faydalı ve önemli bir projedir. Ne var ki, yazımıza konu olan “hengâme” kelimesi özelinde TEBDİZ projesi dâhilinde sisteme yüklenen veriler üzerinden yaptığımız sorgulamada uygulayıcıların önemli bir kısmının kelimeye, projenin asıl amacından uzak, kelimenin yaygın yahut bilinen -daha açık söylemek gerekirse sisteme daha önce girişi yapılmış- manalardan birinin yakıştırılmasıyla anlam verdiklerini müşahade ettik. Zira bu proje aynı zamanda çevrim içi çalışmakta; yani aynı kelime daha önce çalışılan eserlerde geçmişse, sistem üzerinden yeni bir veri girecek araştırmacının önüne kelimenin önceden girilen bütün anlamları çıkmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, kelimelerin bildiğimiz, bildiğimizi sandığımız ya da sözlüklerde ilk karşımıza çıkan anlamlarının yanında yer yer sözlüklerde bile kolaylıkla bulamayacağımız karşılıklarının olabileceğini *hengâme* kelimesinden yola çıkarak göstermeye çalışmaktır. Bu yazıya konu olan *hengâmenin* sözü edilen TEBDİZ (bağlamlı dizin) projesi çerçevesinde yapılan doktora tez çalışmalarında nasıl algılandığı yahut anlamlandırıldığı herhangi bir yorum yapılmaksızın aktarıldıktan sonra kelimeye sözlüklerde verilen karşılıklar gösterilecektir. *Hengâme* kelimesinin mezkûr tezlerde geçen her bir beyitteki manalarının aslında hangileri olduğu sadece bu karşılıklara bakılarak da tespit edilebilir. Ancak bununla yetinilmeyerek bazı şerh kitaplarından başlamak üzere, nazire mecmuaları, divanlar ve tezkirelerde kelimenin ne şekilde geçtiğine bakılacak, özel olarak da -*hengâme* kelimesiyle yakın ilgisi bulunduğunu düşündüğümüz- mensur veya manzum bütün sûnâme metinlerindeki anlam karşılıkları araştırılacak, ardından bazı güncel çalışmalarda notlar değerlendirilecek ve nihayet şahsi tespit ve değerlendirmelerimize yer verilecektir.

¹ Bu kelime 10 yıldan uzun süredir akademik çalışmalarda kullanılageldiği hâlde hâlâ *TDK Türkçe Sözlük*’e ve *TDK İmla Kılavuzu*’na alınmamıştır. Kelimenin bitişik veya ayrı yazımı konusunda bir ittifak olmadığı gözlenmektedir.

² TEBDİZ’in açılımı “Türk Edebiyatı Metinlerinin Bağlamlı Dizini”dir.

1. Bağlı Sözlük (TEBDİZ) Çalışmalarında “Hengâme”

“Hengâme” kelimesine bu projede yüzlerce tanık ile -çoğu birbirine çok yakın yahut aynı olan- 74 karşılık verilmiştir.³ Bu 74 karşılık “gürültü, patırtı, velvele”, “savaş, niza”, “zaman” yahut bu dört karşılığın eş veya yakın anlamlısı kelimelerle karşılanmıştır. Birkaç örnekte ise “kalabalık, topluluk, cemiyet” karşılığı verilmiştir. Kelimenin yazımıza konu edilen tam anlamı ise bu 74 karşılığın hiçbirinde bulunmamaktadır. Sadece tek bir örnekte bu anlama yaklaşılmış fakat açıklamaya bakıldığında orada da beyitteki mananın tam olarak anlaşılmadığı görülmüştür. İşin daha garibi 180 civarında tanığın (verinin) en az üçte ikisi çok bariz olarak çalışmamıza vesile olan anlamdadır. Verilen örneklerin hepsinin aktarılması bir makale boyutlarını çok aşacağı için mezkûr kelimeye sadece doktora tezlerinde verilen anlamlar incelendi. Bu sınırlamayı yapabilmek için YÖKTEZ’de yer alan ve adında “bağlı sözlük” veya “TEBDİZ” ibaresi bulunan doktora tezlerinden “divan” metinleri üzerine yapılanlar ele alındı.

TEBDİZ çerçevesinde hazırlanan doktora tez metinleri üzerinde yaptığımız taramada *Azîz Mahmûd Hüdayî, Fasîh Ahmed Dede, II. Murâd, Nesîmî* ve *Şeyhülislâm Yahyâ* divanlarında *hengâme* kelimesinin geçmediği, *Bâkî, Nâ’îlî, Hayretî, Nef’î, Nev’îzâde Atâyî, Sâlim* ve *Seyyid Vehbî* divanlarında bir veya iki yerde, *Sâbit Divanı*’nda üç yerde geçtiği görüldü. Sözü edilen divanlarda kelime, “gürültü, şamata; kargaşa; zaman” gibi yaygın olarak bilinen anlamlarında geçmektedir ve bu eserlerin bağli dizinlerini tez olarak hazırlayanlarca hemen hemen doğru karşılıklar verilmiştir. Yukarıda zikredilenler dışındaki doktora tezlerinde *hengâme* kelimesinin geçtiği beyitler ve verilen karşılıklar şöyledir:⁴

Ahmed Paşa Divanı (Kadaş 2022: 1775):

Âlet-i hengâmedür it gibi oş

Gireli bu *meclise* agyâr hey

âlet-i hengâme: *Kavga ve gürültünün sebebi*

Dil zülfi *çenberinde* geh *oynar* geh atılır

Hengâme-i hevân anı *cân bâz* ider dirîg

hengâme-i hevâ: *Aşkın gürültü, patırtısı; kargaşası*

Ahmed’em kim okınur nâmum nâme-i ‘ışk⁵

Germdür sözlerümüñ sûzıyla *hengâme-i ‘ışk*

hengâme-i ‘ışk: *Aşkın toplantısı*

³ Sözü ettiğimiz 74 karşılık, 2019 yılında yaptığımız bir taramada elde ettiğimiz sonuçtur. O tarihten sonra da sisteme birçok metin girilmişse de sistemde bazı problemler olduğu anlaşılmaktadır. Zira 03.07.2023 tarihinde Lehçediz kapsamında “8 farklı anlamda 20 defa kullanılmıştır.” (<https://lehcediz.com>), Tebdiz kapsamında ise “hengâme kelimesi 7 farklı anlamda 84 defa kullanılmıştır.” (<https://tebdiz.com>) sonucuna ulaşılmıştır. Hâlbuki 2019 yılındaki taramamızda toplam anlam sayısı da veri sayısı da bunlardan çok fazla görünmekteydi. Önceki taramamızdaki karşılık sayısı daha zengin olduğu için onu esas aldık.

⁴ Hemen hepsi transkripsiyonlu olan çalışmalarda ñ, ayın ve hemzeler dışındaki transkripsiyon işaretleri tarafımızdan kaldırılmıştır. Yaptığımız alıntılarda hengâme kelimesi ve -varsa- bağli olduğu terkipler *koyu ve eğik*, kelimeyle alakalı olduğuna dikkat çekmek istediğimiz, başka bir deyişle “hengâme”nin fark edilmeyen ama şairin asıl muradı olan anlamıyla ilgili kelimeler ise dikkat çekmek için *eğik* karakterde dizilmiştir. Her beytin altında verilen anlamlar ise kelime yahut terkibe ilgili tezde verilen karşılıklardır. Aktarma yapılan tez çalışmaları şairlerin mahlaslarının alfabetik sırasına göre sıralanmıştır.

⁵ Kadaş, Tarlan neşirini kullanmayarak tespit ettiği yeni nüshalarla *Ahmed Paşa Divanı*’nı yeniden kurmuştur. Bu beyit de Tarlan neşirinde bulunmayan şiirlerden birinde geçmektedir ve bu hâliyle vezni bozuk ve anlamsızdır. Esasında nazım şekli (murabba) ve mana bütünlüğü düşünülüğünde tezdeki alıntının bend olarak yapılması daha doğru olurdu.

Raks urur hengâme-i 'ıŝkuñda bir cânbâzdur
Kim olur zerrîn *resenle* asılup *çenber* güneş
hengâme-i 'ışk: *Aşkın toplantısı*

Azmîzâde Hâletî Divanı (Öztürk 2022: 974):

Tîg-i âhı virelüm bu dil-i mecnûn eline
Niçe *hengâmeyi* bir demde *perîşân* idelüm
hengâme: *Kavga, şamata, velvele*

Benem *hengâme-i derd ü belâ cân-bâzı* kim
Mansûr *hüner göstermege* kâdir degüldür *rîsmân*umda
hengâme-i derd ü belâ: *Dert ve bela karışıklığı*

Neydi *hengâme-i endûhı perîşân* itmek
Biricik destüme girseydi *'asâ-yı pîrân*
hengâme-i endûh: *Keder ŝamatası*

Çerh ü nücümü *oynadur âh-ı dilüm benüm*
Hengâme-i gamuñda senüñ *hokka-bâzdur*
hengâme-i gam: *Keder karışıklığı*

ŝimdilik *hengâme-i 'ıŝkuñ resen-bâzı* benem
Bendedür ol gerden-i Mansûr'a geçmiş *rîsmân*
hengâme-i 'ışk: *Aşk kavgası*

Cenâbî Divanı (Baka Telli: 2021: 1012):

Dâyimâ *hengâme-i hüsnüñde* zülf-i *kec-revüñ*
Geçmege *gam halkasından çenberidür 'âŝıkuñ*
hengâme-i hüsn: *(Sevgilinin) güzelliğinin sebep olduğu kargaşa*

Emrî Divanı (Turan 2018: 985):

La'lüñe öyküñdi diyü *sükkerüñ bâzârda*
Başına üŝmiş megesler bir *'aceb hengâmedür*
hengâme: *Kavga, şamata, velvele*

Ben *zûr-bâz-ı 'ıŝkam hengâme-i belâda*
Dâg-ı *gamuñla cismüm* bir *halka* bu *giyâda*
hengâme-i belâda: *Bela esnasında*

Fehîm-i Kadîm Divanı (Tıraş 2019: 955):

Bü'l-'*aceb hengâmedür âŝûbgâh-ı çeşm-i dost*
Halkı *pey-der-pey ŝehîd* olmakda *kâtil nâ-bedîd*

hengâme: [1] *Kavga, şamata, velvele*

Hayâlî Bey Divanı (Kılıçarslan 2016: 1031):

Ey hatt-ı yâr her tarafa nâmeyi dagıt

‘Uşşâkuñ işi bitdi bu *hengâmeyi* dagıt

hengâme: *Kavga, şamata, velvele*

Eyledi *hengâmesin* Ferhâd ü Mecnûn ber-taraf

‘Aşk meydânında benden özge şîrîn-kâr yok

hengâme: *Kavga, şamata, velvele*

Elinde âhumuñ oldu bu çarh-ı dîn *kâse*

Nitekim *eyleye hengâmede* oyun *kâse*

hengâme: *Kavga, şamata, velvele*

Mezâkî Divanı (Değer 2018: 833):

Yâd eyle biraz *kıssa-i Kays-ı* dil-i zârı

*Hengâme-i Şîrîn ile Ferhâd*ı görürseñ

hengâme-i Şîrîn ile Ferhâd: *Ferhat ile Şirin’in gürültüsü/hengamesi*

Muhibbî Divanı (Pekyürek: 2018: 1517):⁶

Ruhlarıñla *hüsnüñüñ hengâmesi* germ olıcak

Hacletinden yüze ebrûsın meh-i gerdûn çeker

Tagıdaldan zülfüñi tagıldı ‘akl u sabr u hûş

Şeb irişse tagılır ‘âdet budur *hengâmeler*

Zâhid-i efsürde-dil inkâr-ı ‘ışk itse ne tañ

Gün yüzüñ mihriyle çünkim *germdür hengâmeler*

‘Âkıbet dîvâne-i *hengâme* kıldılar beni

Tutdı anuñçün göñül *hengâme* hengâm-ı firâk

Belâ vü derd ü mihnet gam şebinde

Başuma üşdiler hengâme düşdi

hengâm/hengâme [4] *Far. Kavga, ma’reke; şamata, gürültü* (Ş. Sami, 2010:

450)

⁶ Pekyürek’in tezinde görebildiğimiz diğer bağlamli dizin çalışmalarından farklı olarak beyitler alt alta sıralanmış ve hepsine tek anlam verilmiş; yine diğer tezlerden farklı olarak yararlanılan sözlüğe atf yapılmıştır.

Nâbî Divanı (Yiğit: 2018: 1421):

Zevk ile *temâşâsına* aç çeşm-i tevekkül

Bâzîçe-i endîşe bu *hengâmeye* sıgmaz

hengâme: *Kalabalık*

Şahne-i 'adli girelden *çârsûy-ı 'âleme*

İtdi berçîde felek *hengâme-i şûr u şeri*

hengâme-i şûr u şer: *Ortalığı karıştırma ve kötülük etme hengamesi*⁷

Bağdatlı Rûhî Divanı (Dilber 2023: 986):

Nedür az eyleyelüm *kıssa-i pür-gussamuzı*

Hırka vü lokma içündür bu kadar *hengâme*

hengâme: *Kavga, şamata, velvele*

Sözlüklerde "Hengâme"

Hengâme Farsça kökenli bir kelime olduğu için eski-yeni Türkçe sözlüklerden başka önemli Farsça sözlüklerdeki anlamlarına da yer verilmiştir.

[Mütercim Âsım] (1302: 484), *Lugât-ı Burhân-ı Kâtî*: "Ma'reke ve cem'iyet." *Hengâme-i tıflân*: "Dünyâ." *Hengâme-gîr*: "Hengâme ve ma'rekeci, cânbâz ve oyunbâz ma'külesi."

S. J. William Redhouse (1861: 2172), *Kitâb-ı Lehcetü'l-Me'ânî / A Turkish and English Lexicon*: "1. Kalabalık, güruh. 2. Kargaşa." *Hengâme-gîr*: "Çılgık atan, bağırın."⁸

[S. J. William Redhouse] (1281: 2/240), *Müntehabât-ı Lugat-i Osmâniyye*: "Cem'iyet ve ceng meydânı, gavgâ, nizâ". *Hengâme-i tıflân*: "Dünyâ. Güyâ ki çocuklar cem'iyeti olur." *Hengâme-gîr*: "Cânbâz, oyunbâz, şamatacı, gavgâ ve nizâ' edici olan."

[S. J. William Redhouse] (1294: 2/551), *İlâveli Müntehabât-ı Lugat-ı Osmâniyye*: "Cem'iyet ve ma'reke, ceng meydânı ve gavgâ, nizâ', şamata."

Muallim Nâcî (1308: 946), *Lugat-i Nâcî*: "Cem'iyet, ma'reke." *Hengâme-gîr*: "Hengâmecî, gavgâcı, halkı başına toplayan şarlattan".

Şemseddîn Sâmî (1317: 2/1513), *Kâmûs-ı Türkî*: 1. "Gavgâ, ma'reke, 2. Şamata, gürüldü."

Mehmed Salâhaddîn (1317: 4/648), *Kamûs-ı Osmânî*: "Ma'reke, gavgâ, velvele, gürültü."

Alî Nazîm - Reşâd (1317: 988), *Mükemmel Osmanlı Lugati*: "Ma'reke, ceng meydânı, gavgâ, şamata, velvele." *Hengâme-gîr*: "Şamatacı, gürültücü, gavgâcı; cânbâz."

Bahâeddîn (1330: 1158), *Türkçe Lugat*: Cem'iyet; ma'reke; meydân; ceng; gavgâ; gürültü, şamata."

Re'fet Necdet, Hasan Bedreddîn (1927: 834), *Yeñi Resimli Türkçe Kâmûs*: "Cem'iyet, ma'reke, ceng, gavgâ". *Hengâme-cû*: "Gavgâcı, halkı başına toplayan"

Hüseyin Kâzım Kadri (1943: 4/695-6), *Büyük Türk Lugati*: "Mecma'-ı nâs, cem'iyet; sohbet, görüşme, musahabet; münazara, mücadele, gürültü, patırdı, velvele";

⁷ Burada mananın sonuna "*Hengâme: Para kazanmak için çarşı ve pazarlarda dervişlerin şiir okuyarak, hikâye anlatarak ve satıcıların çığırkanlık ederek başlarına adam toplamaları. Düzeni korumak için zabıta memurları bunlara mani olurdu.*" açıklaması yapılmıştır. Ancak bu açıklamayla hengâmeye verilen "*Ortalığı karıştırma ve kötülük etme hengamesi*" (?) karşılığı arasında uyum görünmemektedir. Dolayısıyla dipnotta verilen bilgi kelimenin aşağıda açıklanacak manayı işaret etmesine rağmen bu çalışmada da anlamın kavranamadığı anlaşılmaktadır.

⁸ 1. A crowd, a throng. 2. An uproar, tumult [hengâme-gîr] Who makes a great outcry."

Mecma 'ı nâs, cem 'iyet:

Bâ k[i] âyed zi-şehrâ-yı cihân

Ânci şehri ne-dîde bâşed ân

Halk âncâ şevend *hengâme*

Bâz gûyend ez-ân be-Şehnâme⁹ (Şeyh Âzerî)

Dânâ ki dîd şu 'bede-i çarh-ı hokkabâz

Hengâme bâz-çîd u der-i güft-gû be-best¹⁰ (Hâfız)

Münazara:

Diñle bülbül kıssasın kim geldi hengâm-ı bahâr

Kurdu her bir bâğda *hengâme* hengâm-ı bahâr (Mesîhî)

S. J. William Redhouse (2011: 475), *Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Redhouse Sözlüğü*: "Kalabalık, gürüh, gürültü, kargaşa; -gîr: Kargaşalı, gürültülü"¹¹

Şu 'ürî Hasan Efendi (2019: 4/3672), *Lisânü'l- 'Acem Ferheng-i Şu 'ürî*: "Hengâmegîr: Be-ma 'nî-i müş 'abid ya 'nî tâs-bâz, hokka-bâz ve oyun-bâz. Bunların cümlesine hengâme-gîr derler."

F. Steingass (1998: 1515), *A Comprehensive Persian-English Dictionary*: "Kongre, toplantı, tüccarlar toplantısı; her türlü oyun veya eğlence için yer; gürültü, kargaşa, şamata, kargaşa, karışıklık, isyan, düzensizlik; kalabalık, kalabalık"; *hengâm bâr çîden*: "Dış dünyanın gürültüsünü ve kargaşasını dışlamak, dünyevi hayatın koşuşturmasından emekli olmak"; *hengâme-i tıflân*: "Dünya"; *hengâme kerden*: "Gürültü çıkarmak, rahatsızlık vermek (m.c.)" Hengâme-gîr: İp dansçısı; sihirbazlık numaralarında mahir; çalkantılı, gürültülü; tılsım satıcısı; şarlatan."¹²

S. Haim (1960: 2/1213), *Ferheng-i Câmi 'i Farsî-İngilîsî*: 1. Kargaşa veya gürültü; kargaşa (Eş. Hemheme, velvele, heyâhû) 2. Meclis. (Eş. Encümen) Kalabalık, çokluk. (Eş. Cem 'iyyet; gürüh. Ayrıca bk. Ma 'reke). *Hengâme ber-pâ kerden*: Kargaşa çıkarmak; kargaşa çıkarmak için etrafına kalabalık toplamak (*hengâme giriften*). (bk. ma 'reke *giriften*)¹³

Ali Ekber Dihhodâ (www.parsiwiki), *Lugatnâme*: "İnsanların toplanması ve kalabalığı; savaş; meddahlar ve hikâye anlatıcılarının işleri ve benzerleri."¹⁴

هنگامه بلند شدن (hengâme bülend şoden): Birinin anlattığı hikâyenin dillere düşmesi.¹⁵

هنگامه گیر (hengâme-gîr): Hengâme-gîr, ma 'rekegîr. Anlattığı hikâyelerle veya yaptığı işlerle halkı eğlendiren anlatıcı veya derviş.

هنگامه ٔ تفلان (hengâme-i tıflân): Dünya ve âlemden kinayedir.

هنگامه طلب (hengâme-taleb): İnsanlarla tartışmayı seven kimse; fitneci.

⁹ "Cihanın şehirlerinden biri gelir. O öyle bir şehirdir ki görülmemiştir. Halk orada *toplanylup* Şehnâme söylerler."

¹⁰ "Hokkabaz feleğin oyununu gören bilgili kişi, dedikodu kapısını kapattı, *kalabalığı* dağıttı."

¹¹ "Crowd, throng, uproar, tumult; -gîr. Tumultuous, uproarious"

¹² "A convention, assembly, meeting of merchants; a place for any kind of play or entertainment; noise, tumult, hubbub, commotion, confusion, riot, disorder, crowd, throng; hangâm bâr chidan, To shut out the noise and turmoil of the outer world, to retire from the bustle of worldly life; - hangâm'e 'i tıflân, The world; - hangâma kardan, To make a noise, to raise a disturbance (m.c.). *Hangâme-gîr*: A rope-dancer; clever in conjuring tricks; tumultuous, uproarious; a seller of charms; a quack a charlatan."

¹³ 1. A tumult or uproar; a commotion. (Syn. Hemheme, velvele, heyâhû) 2. An assembly. (Syn. Encümen) A crowd, a multitude. (Syn. Cem 'iyyet; gürüh) See also (Ma 'reke). To raise a hengâme (ber-pâ kerden), tumult; to make an uproar. To gather a crowd (hengâme giriften) round oneself. (See. ma 'reke giriften)

¹⁴ هنگامه [م م / م] (مجمع و جمعیت مردم و معرکه ٔ بازیگران و قصه خوانان و خواص گویان و امثال آن باشد). برهان : (چند گردی)

¹⁵ Dihhodâ ve Hasan Enverî (Sühan) lugatlerinde her bir alt başlık için verilen örnek beyitler daha fazla yer tutmaması için buraya aktarılmamıştır.

هنگامه کردن (hengâme kerden): Bir işi çok iyi yapmak demektir. Bu tamlama, bir çalışmanın hem olumlu hem de olumsuz anlamda önemini ifade eder.

هنگامه فروز (hengâme-fürûz): Bulunduğu ortamı/toplumü süsleyen, şevke getiren.

هنگامه گرفتن (hengâme giriften) Bir şeyi ayarlama, zamanlı kavga.

هنگامه انگیز (hengâme-engîz): Maceraya ilham olan, heyecan verici keşif.

Ziya Şükün (1996: 3/2059), *Ferheng-i Ziyâ*: “Hengâmegîr: Hikâye söyleyici, oyuncu, hokkabaz, çarşı ve pazarlarda halkı başlarına toplayıp leke tozu, dış macunu gibi şeyler satanlara hengâmegîr denilebilir.”

Hasan Enverî (1371: 8/8334-5), *Ferheng-i Büzürg-i Sühan*: “Hengâme” kelimesine örneklerle birlikte en geniş karşılık veren Farsa-Farsça sözlük Sühan’dır. Bu sözlükte yaklaşık bir buçuk sayfa yer bulan “hengâme”ye verilen karşılıklar şöyledir:¹⁶ “Görültüden ötürü kaosu bir durum. 2. Fitne, isyan, kargaşa, 3. Olağanüstü, inanılmaz, mükemmel (mec.)” 4. Sokakta kurulan meclis ya da gösteri; 5. Zaman, vakit, mevsim.

هنگامه برپا بودن : (hengâme ber-pâ bûden): Bir yerin gürültü ve insanla dolu olması.

هنگامه به پا کردن \ برپا شدن (hengâme be-pâ kerden / ber-pâ şoden): Oradaki sessizliği ve sakinliği bozan şey, hareket oluşması.

هنگامه چیزی در گرفتن : (hengâme çîzî der-giriften) Bir olay hakkında gürültü ve kargaşa oluşması.

هنگامه چیزی را گرم کردن : (hengâme çîzî-râ germ kerden) Bir şeyin durumunu geliştirmesi, canlandırması.

هنگامه چیزی (کسی) گرم شدن (hengâme çîzî -kesî- germ şoden): İşin düzene sokulması veya ilerleme.

هنگامه ساختن : (hengâme sâhten): Bir grubu etrafına toplamak ve kargaşa yapmak.

هنگامه کردن (نمودن) : (hengâme kerden – nümûden): 1. Bir işi mükemmel bir şekilde yapabilmek, 2. Sokakta insanları toplayıp meclis yapmak, kışa okumak, 3. Toplanıp kargaşa yapmak, 4. Fitne.

هنگامه نهادن : (hengâme nihâden): Toplamak.

هنگامه طلب : (hengâme-taleb): Fitne yapmak isteyen, isyankâr.

هنگامه طلبی : (hengâme-talebî): Fitne yapma.

هنگامه گیر : (hengâme-gîr): Sokakta kalabalık toplayan kişi.

Şerhlerde “Hengâme”

Hengâme ve *hengâmegîr* kelimeleri pek çok lûgatte olduğu gibi şerhlerde de bir arada yer almaktadır. Kelimenin türlü manalarının sarıh ve vâzih şekilde gösterildiği lûgatlerin yanı sıra çeşitli şerh kitaplarında nasıl açıklandığına bakmakta da yarar vardır. *Hengâme*yi daha iyi anlamak için *hengâme-gîr*in neyi ifade ettiği de önemlidir. Bu itibarla sözlüklerde olduğu gibi şerhlerde de iki kelime birlikte değerlendirilecektir.

Sa’dî’nin meşhur eseri *Bostân*’ın şârihi Sûdî (ö. 1599?), “hengâme-gîr”i şöyle izah eder:

“*Hengâme-gîr*: *Hengâme-gîr vasf-ı terkîbidir gîridenden. Dernek tutucu kimseye derler, kâse-bâz ve zûr-bâz ve kuklacı gibilere itlâk ederler... Ya’ni bazı kimseler kâğaz pârelerine şunu bunu karalar ve dernek edip halka firîb verirler ki bu fülâna kefredir ve bu fülâna diye Sultân Bâyezîd Meydânı haolisinde ve Şehzâde meydânı haremünde bazı nuhsendler eylediği gibi. Pes ‘âkil ü dânâ olan anlardan ol kâğid pârelerini alıp bu düşmeniñ dilin bağlar diye aldanmaz.*” (Açar 2018: 797).

Yine Sûdî, *Hâfız Divanı Şerhi*’nde “hengâmegîr” ile “hokkabaz”ı birlikte anar:

“*Hengâmegîrler ve hokkabâzlar halkı güldürmek için bir bön kimseye dirler ki ‘gel seniñ saçuñda yumurda gizleyem. Pes yumurdayı başına kor, andan soñra külâhını veyâ takyesini başına geçürür, ba’dehu*

¹⁶ Daha fazla yer tutmaması için örnekler buraya aktarılmamıştır.

bir yumruk urup yumurdayı kırar ve ol miskîniñ yüzine ve gözine akıdup anı rüsvâ ider. İmdi sûfî-i mürâyî de halk-ı âleme hîle vü mekr ü şu 'bedebâzlıklar eylemek sebebiyle kendüyi rüsvâ idüp halka gülünç eyler." (Özer 2007: 42)

Rüsûhî-i Ankaravî (ö. 1631) *Mesnevî Şerhi'*nde;

Dersemer mîh'ând düzdînâmeyî

Gird-i û cem 'âmede hengâmeyî

beytini şöyle şerh eder:

"Semerde bir düzdînâme okudu ya 'nî hikâyet eylemede sârikler kıssası mestûr olmuş bir kitâb okudu. Ol kıssah'ânüñ etrâfına bir hengâme cem ' gelmiş ve bir kavim anuñ sözünü diñlemeden ötüri meclisine hâzır olmuş idi." (Güngör 2009: 956).

Hüseyn-i Kefevî'nin *Bostan Şerhi'*nde de "kıssahân" ile "hengâme-gîr" bir arada anılır. Kefevî "şeyyâd" kelimesinin "sıvacı" anlamının yanı sıra "kıssahân" ve "savaşçı" anlamlarının da olduğunu kaydederek "bağırarak etrafına kalabalık toplayan (hengâme-gîr) kıssa anlatıcılar, hilekâr ve yalancı kimseler"den söz eder:

"Bir şeyyâd saçların salıvirüp 'alevî şekline girüp siyâdet da 'vâsın eyledi. Kıssah'ân kısmına ma 'reke-gîr makûlesine şeyyâd itlâk olunur. Şîd lafzı kesr-i şîn-i mu 'ceme ile binâlar anuñla dîvâir sıvadukları kirec ü balçık kısmına itlâk olunur, feth-i şînla olıcak masdardur (...) Hengâme-gîr olup ref'-i savt eyleyen nuhsend ü mekkâr ü müzahreflere şeyyâd itlâk olunmak bu ma 'nâlar mülâhazasıyla olmak câ 'izdür." (Özcanar Sel 2020: 328)

Sûdî *Bostân Şerhi'*nde hengâme-gîr için "kâse-bâz ve zûr-bâz ve kuklacı gibilere itlâk ederler" derken *Dîvân-ı Hâfız Şerhi'*nde hokka-bâz ile beraber anarak görev tanımlarını "halkı güldürmek" ve "halk-ı âleme hîle vü mekr ü şu 'bedebâzlıklar eylemek" olarak yapar. Hüseyn-i Kefevî ise "ref'-i savt eyleyen nuhsend ü mekkâr ü müzahraflar" olarak tarif ettiği hengâme-gîr "şeyyâd"ları bağırıp çağırmak, hilebazlık ve yalancılık" yoluyla etrafına topladıkları insanları aldatan tipler olarak ifade eder.

Kelimenin doğrudan geçtiği Rüsûhî'nin *Mesnevî Şerhi'*nde hengâme, "kıssa-h'ânüñ etrâfına cem ' olmuş" kalabalık olarak tanımlanır.

Tespit edilebildiği kadarıyla kelimenin şerhlerde geçen manaları, sözlüklerdeki anlamları bütünlemektedir. Şerh edilen metinlerde şarihlerin açıklamalarına göre "ilginç bir şeyi seyretmek veya dinlemek için toplanan kalabalık", *hengâme*; hengâmenin konusu ne olursa olsun, oluşmasına vesile olan kimseler ise *hengâme-gîr* olarak ifade edilir. Gerek *Hâfız Şerhi'*nde Sûdî'nin gerekse *Bostân Şerhi'*nde Kefevî'nin hengâme-gîrler için "hîle, mekr/mekkâr (hile/hilebaz), şu 'bedebâz (oyuncu), muzahraf (yalancı)" gibi ifadeler kullanmaları dikkat çekicidir. Zira sözlüklerin hiçbirinde hileci, yalancı gibi sıfatlar mevcut değildir.

Nazire Mecmualarında "Hengâme"

"Hengâme"nin, edebiyat tarihimizin en hacimli nazire mecmuaları olan Edirneli Nazmî'nin *Mecma'u'n-nezâ'ir'i* ve *Pervâne Bey Mecmuası'*nda¹⁷ geçen şekilleri kelimeyi daha yakından tanımak ve mana ve/veya manalarını tebellür ettirmek adına mühim veriler sunmaktadır.

Mecma'u'n-nezâ'ir''de (Köksal 2017) muhtelif şairlerin şiirlerinde 20 kez geçen "hengâme" kelimesi, sadece bir örnekte -kısmen- "kavga, patırtı, gürültü" anlamında kullanılırken diğer anlamların hiçbiri bize yukarıdaki tezlerde verilen manaları vermemektedir. Nazmî'nin derlemesinde *hengâme* geçen bazı beyitler aşağıdadır:

Mecma'u'n-nezâ'ir' den:

Kâse-bâz olmaga ey meh şa 'şa 'a çûbın tutar

Hüsnüñüñ germ itmege hengâmesini âftâb (Celîlî, s. 308)

¹⁷ *Mecma'u'n-nezâ'ir'*'deki beyitler Köksal 2017'den, *Pervâne Bey Mecmuası'*ndaki beyitler Gıynaş 2017'den alınmıştır.

Taılama zülfüñ görüp diller *perîşân* oldugın
‘Âdet oldur şeb irişse *tagıdur hengâmeler* (Ca’fer Çelebi, s. 709)

Gönlümi eyler *perîşân* zülf-i ‘anber-bâr ile
Başuma sevdâ-yı perçem oldı *pür-hengâmeler* (Sâlikî, s. 710)

Gözlerüñ fikri dile geldükçe turmaz ‘akl u ser
Ortaya *bed-mest gelse tagıdur hengâmeler* (Kemal Paşazâde, s. 710)

Tâze *destân* oldı halka *kıssa-i derd-i dilüm*
Kıssa-h’ânlarla ‘aceb mi eylesem *hengâmeler* (Latîfî, s. 713)

Âfitâbuñ *kâsesin* bir barmak üzre *döndüren*
‘İşkuñuñ *hengâmesinde dest-i âhumdur* benim (Fehmî, s. 1724)

Hengâme-i ‘ışk içre dilâ mihri o mâhuñ
Gün gibi durur kim geze *bâzâr* arasında (Edirneli Nazmî, s. 2502)

Görelî *hengâmeyi* gülşende hüsnüñ gül gibi
Kıssa-h’ân oldum ben ey gonçe-dehen bülbül gibi (Şânî, s. 2725)

Büse *cerr eyler* girüp *hengâme-i ‘ışka* gönül
Yok mıdur bir gonçe-leb kendin belürde gül gibi (Necâtî, s. 2726)

Pervâne Bey Mecmuası’ndan:

Pervâne Bey Mecmuası’nda (Gıynaş 2017) *hengâme* kelimesi 30 yerde geçer ve bunların hiçbirini “kavga, gürültü, velvele, zaman” vb. anlamlarında değildir. Söz konusu beyitlerin bazıları şöyledir:

Vardum ki idem *kıssamı cânâna rivâyet*
Didi yine *hengâme* mi itdüñ ne *hikâyet* (Zâtî, s. 432)

Kıssa-i hüsnin okur Âhî meger kim Hamza’nuñ
Kıssa-h’ân gibi *üşüpdür başuma hengâmeler* (Âhî Çelebi, 628)

Bu ‘Ayânî cân-bâz-ı ‘ışkuñ oldı dil-berâ
Tañ mıdur *başına üşerse anuñ hengâmeler* (Ayânî, s. 629)

Kıssa-i Mecnûn ile dirken Hezârî *kıssasın*
Başuma üşdi benim dîvâne-veş *hengâmeler* (Hezârî, s. 630)

Kankı birin *ideyin* saña *hikâyet kıssamuñ*
Eylerem agyâr ile her gün begüm *hengâmeler* (Zâtî, s. 632)

Hengâme-i 'ıŝkuñda ŝehâ kâse-i çerhi
Bir barmağı üzre *çevürür dûd-ı siyâhum* (Zâtî, s. 1818)

Şerh eylemege başlasa dil *kıssa-i 'ıŝkuñ*
Hengâme üŝer başuma her encümen içre (Helâkî, s. 2546)

Aglasam derd-i dilüm *kıssaya âgâz itsem*
'Âlemüñ halkı *üŝer başuma hengâme* gibi (İŝhak Çelebi, s. 2757)

Nazmî ve Pervâne Bey'den rastgele aldığımız bu beyitlerden son sıralarda yer alan ikisini açıklayalım.

Büse *cerr eyler girüp hengâme-i 'ışka gönül*
Yok midur bir gonçe-leb kendin belürde gül gibi (Necâtî)

"Gönül (gönlüm) aşk hengâmesine (aşk oyuncusunun -kendisinin- topladığı kalabalığa) girip, (sergilediği gösterinin karşılığı olarak) öpücük toplar. Kendisini gül gibi belli edecek bir gonca dudaklı yok mudur (öpeyim)."

Eskiden üç aylarda ve özellikle Ramazan ayında köyleri, kasabaları gezerek halka vaaz veren hocaların bu iş sonunda topladıklarına da "cer", bu tür hocalara da "cer hocası" denirdi. Bir kıssa veya hikâye anlatıcısının (meddah) anlattığı hikâye veya hüner erbabının (cambaz, güreşçi, ateşbâz vs.) sergilediği hüner karşılığında para veya başka şeyler toplaması karşılığı olarak da "cer" denmiştir. Necâtî Bey bu beytin kurgusunu, gönlünü "aşk hengâmesi" kurmuş bir hünervere benzeterek oluşturuyor. Gönlü aşk marifetlerini ortaya döküyor ve bu esnada etrafına toplanan kalabalıktan beklediği cer de "büse"dir.

Aglasam derd-i dilüm *kıssaya âgâz itsem*
'Âlemüñ halkı *üŝer başuma hengâme* gibi (İŝhak Çelebi)

"Aglasam, gönlümün derdini hikâye etmeye başlasam, bütün dünya halkı hengâme gibi başuma üŝüşür."

Manası çok açık olan bu beyitte İŝhâk Çelebi halk arasında kıssa anlatıcılığı (meddahlık) geleneğinden söz etmektedir. Bu kıssaların rağbet görüp kalabalık toplayabilmesi için de ilginç ve çarpıcı konular anlatılması gerekir. Şairin gönül derdi öyle tesirlidir ki, bunu ağlayarak bir hikâye gibi anlatmaya başlasa -tıpkı kıssahânların etrafına toplanan kalabalıklar gibi- bütün dünya halkı başına üŝüşecektir. Örnek beyitlerin büyük kısmında görülen "kıssa" (destan/dâstân, hikâye) ile "hengâme" arasındaki ilişki bu beyitte de söz konusudur.

Divanlarda "Hengâme"

Hengâme kelimesinin geçtiği onlarca divan ve bu divanlardan yüzlerce örnek beyit bulmak mümkündür. Bu makalenin kelimenin yer aldığı bütün metinleri tespit etmek gibi bir amacı olmadığından sadece -yukarıda zikredilenler dışında- belli başlı birkaç divanda geçen örneklere yer verilecektir.

Mihri Hatun Dîvânı'nda Cambaz Haydar'dan bahseden bir murabbanın aşağıdaki bendi, bizatihi yaşanan hayattan alınmış bir örneği olarak kelimenin manasını daha belirgin kılması açısından önemlidir:

Sîm ü zer *tabaklar* ile zeyn ider *hengâmesin*
Ayağınuñ altına alur bu çarhuñ *kâsesin*
Kendüyi çeküp kenâra *ustasını* esasın
Râstî cân-bâz Haydar hayli hoş *cân-bâz* imiş (Arslan 2018: 166)

Revânî'den:

Kıssa-h'ân olmuş şükûfe *meclis*inde 'andelîb
Her taraftan üstine tutmuş anuñ *hengâme* gül (Avşar 2017: 314)

Bî-nevâlarla 'aceb *hengâmedür sahn*-ı çemen
Kim *gazel-h'ân* olmuş anda bülbül-i gûyâ yine (Avşar 2017: 160)

Kalkandelenli Muîdî'den:

Söylenen halkuñ dilinde şimdi hüsnüñdür senün
*Okınan hengâmelerde dâstân*umdur benüm (Tanrıbuyurdu 2018: 258)

Kıssa-i Yûsuf diyü vasf-ı cemâlün okısam
Cem ' olur *hengâme* gibi dil-rübâlar başuma (Tanrıbuyurdu 2018: 351)

Zâtî'den:

Kâse-bâz olmuş *çemen hengâmesinde* var yine
Barmağı üstinde bir la'lîn *tabağı lâlenün* (Tarlan 1970: 674)

Unudıldı *kıssa-i Ferhâd* u *Mecnûn* ser-be-ser
Güft ü gûyumdan benüm her gûşe *pür-hengâmedür* (Tarlan 1967: 207)

Gonceler üstine gâh ol tâze hissiyyât *okur*
Gâh okur hengâme-i gülde hezârân *dâstân* (Kurtoğlu 2016: 87)

. Çok fazla olmamakla birlikte elbette *hengâmenin* "gürültü, patırtı, velvele; zaman" gibi anlamları da şairlerimiz tarafından kullanılmıştır. Söz gelimi Bâkî'nin aşağıdaki beyti, ilk mısradaki gösterge kelimeleri *savt* ve *na'renin*; Revânî'nin beyti de *savt* ve *sıklık* (ıslık) kelimelerinin delaletiyle tam da o anlamdadır:

Savt-ı mürğ u na're-i mestâne tutdı 'âlemi
Hâsılı hengâmeden hâlî degül *hengâm-ı gül* (Küçük 1994: 277)

Öykündüğüçün gonca-leb-i dilbere bülbül
Hengâme-i gülşende virür *savt* ile *sıklık* (Avşar 2017: 287)

Tezkirelerde "Hengâme"

Başta ve özellikle *Âşık Çelebi Tezkiresi* olmak üzere şuara tezkirelerinde geçen *hengâme*, kelimenin edebî metinlerimizdeki manasını daha iyi kavramamıza ve başka manalarını ve kullanım biçimlerini yakalamamıza katkı sağlayıcı mahiyettedir.

Âşık Çelebi Tezkiresi'nden:

Meşâ'irü's-su'arâ'da İshak Efendi'ye dair şu anekdot zikredilir:

"*Merhûmuñ tarz-ı gazeli levendâne viü küşâde ekseri tasannu' u tekellüfden sâde hûb u latîf edâda vâkı' olmuşdur. Ol cihetden ekser-i gazelleri kâse-bâzlar içinde müsta'mel ve hengâme-perdâzlar dilinde mütenâveldür. Bir gün bir düğünde kendü hâzır iken bir kâse-bâz her gazel okudukça merhûmuñ gazelin*

okur. Merhûm nâz yüzünden ‘acebâ bizûm gazellerümüz olmasa bunlar ne okırdı ola dir.’ (Kılıç 2010: 1/335)¹⁸

Âşık Çelebi’nin “hengâme-perdâzlar” olarak zikrettiği zümre de etrafında kalabalık toplayanlardır. Bir farkla ki Âşık Çelebi’nin bahsettiği kimseler, aşağıda Latîfî’nin anlattığı Şeyhî gibi “otacı” değil bir yandan gazel okurken bir yandan ellerindeki kâselerle oyunlar çıkaran ve yukarıdaki beyitlerde çokça örneği geçen “kâsebâz”lardır.

Latîfî Tezkiresi’nden:

Latîfî, eserinin “Şeyhî” maddesinde şunları aktarır: “

“Nakl olunur ki bir **hengâmede** bast-ı bisât idiüp **hengâme-gîrlük** iderken ta ‘rif-i tûtiyâ ve tavsîf-i kuhl-i cilâ eylerken kısm-ı nisâdan bir ‘ârife mezbûruñ **hengâmesine** râst gelür ve tûtiyâ satarken dîde-i remed-dîdesine nazar kılur.” (Canım 2000: 338)

Burada Latîfî’nin “bast-ı bisât etmek”ten muradı bir şeyler satmak amacıyla sokağa bir “yaygı” sermektir. Latîfî’nin çağdaşı ve bilinen ilk sûrnâme müellifi İntizâmî (1584’te sağ) “Sıfat-ı Şeb” başlığı altında gündüzden geceye geçişi tasvir ederken gündüzü “nuranî bisâtı -yaygısı- olan, etrafına kalabalık toplamış bir satıcı veya hüner sahibi kişiye benzetir: “Hengâme-gîr-i rûzuñ nûrânî bisâtı dîrülür ve lu’bet-bâz-ı şeb-gîr-i zulmânî çadırı kuruldu.” (Arslan 2009a: 160). Latîfî’nin “bast-ı bisât” dediği, günümüzde de cari olan bir nevi seyyar satıcılık işidir ki buna bisât-gîrlük”, bu meslek sahiplerine de “bisât-gîr” denirdi.¹⁹ “Hengâme-gîrlük” de, yukarıda yer verilen sözlüklerdeki karşılıklarında yazdığı üzere mesleğini sokakta, çarşıda, pazarda, panayırda “etrafına kalabalık toplayarak” satış yapan veya bir hüner, bir marifet sergileyen kimselere denirdi. Latîfî’nin anlattığına göre Şeyhî de yaptığı türlü göz ilaçlarını, göz sürmelerini açtığı bu sergilerde etrafına toplanan meraklı kalabalıklara “bast-ı bisât” marifetiyle “hengâme-gîrlük” ederek satmaya çalışmış.

Latîfî, şarap müptelası olmakla şöhret bulan Tokatlı Melîhî’yi tanıtırken onun bu yönünü türlü hadiselerle süsleyerek uzun uzun anlatır. Bunlardan biri de şudur:

“İttifâk bu dahı Tahte’l-kal ‘ada **hengâme-gîrlük** gibi âlet-i **hengâme** olup sûret-i şarâb ve keyfiyyet-i mey-i nâbla hum-ı mey gibi cûşa ve sürâhî gibi gulgüle ile hurûşa geliüp ‘menâfi ‘ü’-n-nâs’ diyüp evsâf-ı şarâb-ı sâfa iktibâs idiüp bu beyti şevkle okurdu.

Beyt: Âferînler şarâb-ı gül-reng

La ‘net olsun bozaya vü benge

Nesr: Bu vechle mest ü medhûş ve lâ-ya ‘kıl u bî-hûş meyân-ı Tahte’l- kal ‘ada gevezelenür ve halk her taraftan üşüp bunu mezelenürken...” (Canım 2000: 506)

Melîhî, Fatih Sultan Mehmed’in “meclis-i hâss”ına girebilecek kudrette bir şair olmakla birlikte onun şarap iptilası tezkirelerde şairliğinden çok dile getirilmiştir. Onun Tahtakale’de sarhoş vaziyette okuduğu şiirler ve yaptığı tuhaf hareketlerle Tahtakale’de gösteri yaparak kalabalık toplayanlar (hengâme-gîr) gibi kalabalığın toplanmasına vesile (âlet-i hengâme) olurmuş.

Bu noktada birkaç cümleyle yukarıda iki beyitte de bilvesile zikredilen “âlet-i hengâme”den de söz etmek gerekir.

Âşık Çelebi, Zâtî’yi anlatırken onun dükkânında “remil dökme” işini “âlet-i hengâme” olarak nitelendirir: “Tenhâ evde otursa kimesne mürâca‘at itmezdi, dükkân aña ser-mâye ve reml **âlet-i hengâme** idi. (Kılıç 2010: 3/1578)”

Keza Gazâlî maddesinde Ateşizâde adlı tellâkin hamamda bulunması insanları hamama toplayan bir vesile, yani “âlet-i hengâme” olarak ifade edilir: “Cümlenden evvel hammâmı temâm itdi

¹⁸ Aynı hadise Latîfî Tezkiresi’nde (Canım 2000: 338) ve Riyâzu’ş-şu‘arâ’da da vardır. Riyâzî’de “hengâme-perdâzlar” kelimesi “hengâme-gîrlük” olarak geçmektedir (Açıköz 2017: 57).

¹⁹ Ünlü cerrah Sabuncuoğlu Şerefeddîn’e (15. yüzyıl) göre “bisâtgîrlük” yeryüzündeki üçüncü meslektir. Sabuncuoğlu bu mesleğin neliğine dair açık bir bilgi vermese de ifadelerinden bir tür seyyar eczacılık (otacılık) anlamında kullandığı çıkarılabilir (bk. Köksal ve Ayçiçeği 2020: 79).

ve dellâkların birer serv-i sîm-endâm itdi. Havzı olduğu cihetden Kapluca diyü nâm itdi. Âteşî-zâde'yi hammâma âlet-i hengâme idüp kendü hammâmçı yirinde geçüp ârâm itdi. (Kılıç 2010: 3/1646)"

Ahmed Paşa ve Adnî Mahmûd Paşa'nın yukarıdaki beyitlerini hatırlayalım:

Âlet-i hengâmedür it gibi oş

Gireli bu *meclise* agyâr hey (Ahmed Paşa)

Meclis-i hâs[1] rakîbâ koyuban 'âma varam

Hâşe ben sencileyin *âlet-i hengâme* miyim (Adnî)

Ahmed Paşa "Ağyâr bu meclise girdiğinden beri işte²⁰ köpek gibi 'kalabalık toplama aleti'dir." derken Adnî Mahmûd Paşa da benzer şekilde rakibe seslenerek "Ben hâşâ senin gibi 'kalabalık toplama aleti' miyim ki seçkinler meclisini bırakıp avam arasına gideyim." demektedir.

Nitekim yukarıda aktarılan anekdotta da Latîfî, Tokatlı Melihî'nin Tahtakale'de sarhoş vaziyette şiirler okuyup "gevezelenirken" etrafına üşüşen insanların eğlencesi (mezelenmek) durumuna düşmesi, "hengâmegîrlir gibi âlet-i hengâme olmak" şeklinde ifade edilmiştir.

Bu örnekler bize *âlet-i hengâmenin* "etrafına kalabalık toplayan iş, kişi yahut malzeme" anlamında kullanıldığını göstermektedir. Nitekim Âşık Çelebi'nin Zâtî'den söz ederken bahsettiği *âlet-i hengâme* "remil" (kum dökerek yapılan fal bakma işi) iken Gazâlî maddesinde sözünü ettiği -güzelliği ile tanındığı anlaşılan- Âteşî-zâde, sarhoş hâliyle beyitler okurken insanları kendisine güldüren Melihî'nin bizzat kendisidir. Ahmed Paşa ve Adnî'nin beyitlerindeki *âlet-i hengâme* için somut bir kişi veya alet belirtilmemişse de "avamın dolaştığı yerlerde türlü marifetler sergileyerek başına kalabalık toplayan kimse" anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Sâlim Tezkiresi'nden

Sâlim, bir denizci şair olan Salâhî'nin şiirlerinden örnekler sunarken şu beyte de yer verir:

"Hamd eyleyelim Hakk'a ki erbâb-ı gazâyız

*Rezm-âver-i hengâme-i bâzâr-ı hicâyız*²¹ (İnce 2005: 468)

"Allah'a hamdedelim ki gaziler zümresindeniz; hiciv pazarında toplanan kalabalığın savaşıncılarındanız."

Bu örnekte de *hengâme*, pazarda -hiciv pazarı²² halk arasında şiir okuyan kimselerin çevresinde toplanan kalabalık olarak kullanılmaktadır.

Sûrnâmelerde "Hengâme"

Bilindiği gibi sûrnâmeler; seyahatnâmeler, sefaretnâmeler, arz-ı hâl ve hasb-i hâller, gazavât nâmeler, sergüzeştler gibi edebiyatımızda gerçek hayat olaylarının metne yansıtıldığı eserlerdendir. Padişah kızlarının düğünleri ve şehzadelerin sünnet düğünlerinin anlatıldığı edebî eserler olan sûrnâmeler, yukarıda sayılan diğer edebî türler gibi sadece siyasi tarihe değil kültürel ve sosyal tarihe de ışık tutan, bir tür devrinin aynası kabilinden eserlerdir. Sûrnâmelerde sözü edilen düğün ve şenliklerde günler geceler boyu süren eğlenceler, türlü marifet sahiplerinin gösterileri, esnaf alaylarının geçit törenleri gibi halkın merak ve ilgiyle izlediği pek çok tören ve âdeti ayrıntılarıyla bulmak mümkündür. Nitekim yukarıdaki beyitlerde sıkça geçen "hokkabâz, resenbâz, kâsebâz, cânbâz, zûrbâz, âteşbâz" vb. pek çok hüner sahibi ve bunları temaşa için toplanan kalabalıklar bu eserlerin aynı zamanda en yoğun kelime kadrosunu oluştururlar. Hâliyle seyre gelen bu yığınlarını oluşturduğu "hengâme"lerin bu eserlerde yer alması gayet tabii ve olması beklenen bir durumdur.

²⁰ "Uş/oş" kelimesiyle "işte" anlamının yanı sıra köpek kovmak için sarf edilen nida (oş, oşt, hoş, hoşt...) sözü de kastedilmiştir.

²¹ İnce 2005'te kelime "hecâyız" olarak kayıtlıdır.

²² Şair "bâzâr-ı hicâ" derken somut bir pazar yeri, panayır gibi bir alanı ve bu alanda şiir okuyanları kastetmiş olabileceği gibi mecazen ifade etmiş de olabilir. Ancak burada verilen kimi beyitlerde de görüldüğü gibi kıssa, destan anlatarak olduğu gibi şiir okuyarak da "hengâme" oluşturulduğu anlaşılmaktadır.

Sûrnâmelerde *hengâme*, en çok “bir hüner gösterisi, bir yarış veya spor müsabakasını izleyen kalabalık” anlamında olmak üzere, bir yerde “zaman”, iki yerde de “gürültü, velvele” ve “kavga” manalarında geçmektedir.²³

Bilinen en eski sûrnâme olan İntizâmî'nin (16. yüzyıl) içinde yer yer alıntı veya kendisine ait manzumelerine de yer verdiği mensur sûrnâmesi, “hengâme” kelimesini en çok barındıran sûrnâmedir. İntizâmî'nin eserinde 12 yerde anılan *hengâme* bir yerde kesilen etlerin etrafına üşüşen insanları ifade etmek için “et hengâmesi” şeklinde geçerken²⁴ bir yerde “gürültü, şamata” anlamında²⁵ geçer. Kelimenin “bir hüner sahibinin çevresine topladığı kalabalık” manasına kullanıldığı yerlerden birinde kâğıttan büyük kuş (simurg) şeklinde uçurtmalar uçuran bir hünerment tasvir edilirken onun gösteri sonundaki hâli şöyle anlatılır: “*Andan sonra ol dahi seyr ü temâşâsın encâma ve hengâme-i kâmrânîsi itmâma irişdürüp...*” (Arslan 2009a: 366). “Hengâmî-i kâmrânîsi” tamlaması o şahsın gösterisini izlemek için toplananların gösteri sonundaki ruh hâllerini/mutluluklarını ifade etmektedir.

Hengâme, İntizâmî'de daha çok “hengâme-gîr” şeklinde fail olarak geçmektedir. Bazılarında “hengâme-gîr-i çarh-ı gaddâr”, “hengâme-gîr-i hilâl-i felek” gibi (Arslan 2009a: 301, 586) benzetme unsuru (müşebbehünbih) olsa da hep “etrafına kalabalık toplayan kimse” manasında kullanılmıştır. İntizâmî *Sûrnâmesi*'nin güreşçilerin (küştî-gîrân) anlatıldığı kısımda “hengâme-gîr” kelimesinin bugünkü “cazgır” yerine kullanılmış olması ise oldukça ilginçtir:

“*Kimi hasmın boyunca kaldurup nîgûn-sârî hevâya dikdi ve kimi sarmadan karvayup alayın dirken ayağı dayınup dizi üzerine çökdi. Hengâme-gîrleri küçüğüm tut büyüğüm tut diyerek bu beyti okurdu. Beyt*

Yâre yol iki kademdür birisini câna bas

Çünkü bu meydâna geldüñ ayağün merdâne bas” (Arslan 2009a: 301)

Nitekim daha ileride “Âmeden-i küştî-gîrân” başlığı altındaki bölümde de kelimenin cazgır manasına kullanıldığını görüyoruz: “*Muhassal tamâm hengâme-gîr-i hilâl-i felek zûrların görüp ba 'de'd-du â tahsîn deyü kulağın çekdi...*” (Arslan 2009a: 586)

Cazgırın en mühim vazifesinin güreşi şenlendirmek, coşturmak, bir anlamda “kalabalık toplamak” olmasından dolayı bu adın verildiği anlaşılıyor.

Gelibolulu Âlî'nin (ö. 1600) manzum sûrnâmesinde *hengâme* iki yerde geçer. İlkinde kendisini toplanan kalabalığa taştırtarak gösteri icra eden bir adam anlatılmaktadır:

Celb-i hengâme eyleyüp bir merd

‘Arza kılmış bu gûne *san 'at-ı serd*

Tınmayup kendü arka üzre yata

Lâşe-veş bahr-ı iztırâba bata

Üşeler anı sengsâr ideler

Sağlığında yirin mezâr ideler

Her ne seng ursalara tahammül ide

Hergiz incinmeye tevekkül ide (Arslan 2008: 543)

Bu kullanımındaki “*celb-i hengâme*” terkibi, kalabalığı o kişinin kendisinin topladığını göstermesi bakımından kayda değerdir,

²³ Binlerce sayfadan oluşan sûrnâmeleri taramama yardımcı olan değerli meslektaşım Prof. Dr. Mehtap Erdoğan'a teşekkür ederim.

²⁴ “*Hazmı nâ-kâbil galiz tamâ'-ı hâma mübtelâ eşhâsûñ pâreye atılu et hengâmesinde ite ite lahm u sahmı kavlandı.*” (Arslan 2009a: 126)

²⁵ “*Ve ol encümenüñ hengâmesi keşâkeşinden gâv-ı zemîn iñil iñil iñledi.*” (Arslan 2009a: 159)

Kelimenin *Âlî Sûrnâmesi*'ndeki ikinci geçtiği yer ise yukarıda zikrettiğimiz sözlüklerde ve edebî metinlerde geçmeyen bir ekle birlikte kullanılmış olması bakımından dikkat çekicidir. “*Hengâme-ger*” olarak geçen kelime, -ger ekinin Farsçada meslek yapan bir yapım eki olması hasebiyle “hengâmeçi” olarak karşılanabilir. Şehzadenin sünnet düğününde yüksek devlet ricalinin ziyafetten sonra sanat erbabının gösterilerinin izlemek için meydana çıkmalarının anlatıldığı bölümde anılan kelime bizzat bu gösterileri icra eden kimseler için kullanılmıştır:

Çıkıldılar sonra yine meydâna
Atdılar târ-ı nîgeh seyrâna

Yine *hengâme-gerân-ı ni'met*

İtdiler 'arz-ı kemâl-i san'at (Arslan 2008: 686)

Hengâme kelimesinin sûrnâmelerdeki seyrini kronolojik olarak takip ettiğimizde yüzyıllara göre hem kullanım sıklığında tedricen azalmayı hem de verilen manalardaki ciddi farklılıkları rahatlıkla gözlemleyebiliyoruz. Seyyid Vehbî'nin (1674-1736) *Sûrnâme- Hümayûn*'u da edebiyatımızın hacimli sûrnâmelerindendir. Vehbî, ip cambazlarının gösterilerini anlattığı bölümde “hengâme”yi bir benzetme unsuru olarak kullanırken klasik edebî metinlerde olduğu gibi “seyir için toplanan kalabalık” manasını verir:

“Resen-bâzân-ı 'aşkıñ kıl hazer feryâd u âhundan
Ki anlar hep dem-i *hengâme-i gamda* Hudâ derler²⁶

zemzemesiyle mızrâb-ı târ-ı santûr gibi hengâme-germ-i kâr-hâne-i zevk olup resenden resene hatve-sâz-ı zevk oldular.” (Arslan 2009b: 222)

Vehbî'de *hengâme* kelimesi, biri “gürültü, şamata”²⁷ anlamında olmak üzere iki yerde daha geçer. Vehbî, toplam üç beyitle ifade ettiği bu anlatıda kurulan eğlence meclislerini, buralarda verilen ziyafetleri, oynanan oyunlar ve yapılan gösterileri anlatırken *hengâmeyi* yine -çok açık olmasa da- bütün bunları izlemeye gelen insan kalabalığı olarak kullanır. Bu mana beytin kendisinden çok hemen ardından gelen mensur bölümde öne çıkar:

“Yine germ oldu dilâ bezm-i safâ vü şâdî
Serd olundu gibi *hengâme* be-resm-i 'âdî

Geh bu rûz-ı meserret-bürûzda melâhî vü melâ'ib sâ'ir eyyâma gâlib olmak üzere bir perdede tehyî e-i esbâb-ı sürûra âgâz ve ta'biye-i çeng ü çegâne vü söz ü sâz eylediler, geh mutribler...” (Arslan 2009b: 290).

Daha sonraki dönemlerde yazılan sûrnâmelerde *hengâme* kelimesinin ya hiç geçmemesi ya da bugün bildiğimiz manalarda kullanılmış olması dikkat çekicidir. Nâbî'nin (1642-1712) ve hayatı hakkında yaşadığı dönem (1675 yılında sağ) dışında bilgi bulunmayan Abdî'nin sûrnâmesinde *hengâme* geçmez. 18. yüzyılın divan sahibi şairlerinden Haşmet'in Hibetullah Sultan'ın doğumunda yapılan şenlikleri anlattığı, aslında bir viladetnâme olmakla birlikte sûrnâme olarak anılan eserinde iki yerde görülen *hengâme* bir yerde “kargaşa” manasında²⁸ kullanılmış, diğeri ise bir remmâlin hikâyesi anlatılırken esnaf ile remilci arasında geçen münakaşanın sonunda remilcinin esnaftan biraz para aldıktan sonraki hâli ifade edilirken zikredilmiştir: “... bir hânenüñ veyâhud dükkânüñ pîşgâhına üslûb-ı sâbık üzere *hengâme-perdâz-ı şetâret olmağa giderdi*” (Arslan 2011b: 63). Haşmet'in *hengâmeyi* bu anlamıyla kullanırken “üslûb-ı sâbık üzre” demesinin altını çizmek gerekir. Buradan 18. yüzyıl İstanbul'unda veya Türkiye'sinde bir zanaat, ticaret veya hüner sahibinin etrafında kalabalık toplamasına “hengâme” denmesinin “eskide kalan bir tarz yahut

²⁶ Aynı beyit s. 259'da tekrar kullanılır.

²⁷ “.. fişek tarrâkasından birbirine girüp girîv-i hây u hây âsumâna irüp nice zevk ü tarab ve *hengâme-i* 'acebden sonra tulumcular âteşin itfâ niyyetine tulumlar ile her cânibden şol mertebe âb-efşân oldular ki...” (Arslan 2009b: 279).

²⁸ “... bidâyetinden nihâyetine gelince böyle *hengâme-i kıyâmet-nümûnda e'âlî vü edânînin renciş-i hâtırlarına müte'allik...*” (Arslan 2011b: 73).

âdet" olduğu manasını çıkarmak yanlış olmasa gerekir. Yine bu yüzyılda yaşayan Melek İbrâhîm'in (1776'da sağ) eserinde ise *hengâme* hiçbir şekilde geçmez.

19. yüzyıl mensur sûrnâme müelliflerinden Lebîb (1783-1867) ile manzum yazan şairler Rıf'at (ö. 1835), Es'ad (1834'te sağ), Hızır (ö. 1846), Nâfi' (ö. 1894) ve Hasan Tahsîn'in (1800-1861) sûrnâmelerinde kelime hiç kullanılmazken Hâfız Mehmed Efendi'nin (Hâzin) sûrnâmesinde bir yerde geçer, o da "zaman" anlamındadır.²⁹

Sûrnâmelerin yazılmasına vesile olan düğünler (sûr) bir toplanma ve toplama mekânıdır. Hele konu saray düğünleri gibi bütün halkın da -belli noktalarda- hem bizzat katılımı (esnaf alayları, türlü hüner sahipleri) ve seyirci olarak katılımıyla depdebeli, şaşaalı bir büyük tören olunca bunları anlatan sûrnâmelerde en çok geçen kelimelerden birinin de sözlük anlamlarından biri "kalabalık" olan "hengâme" olması beklendiğinden yukarıda bahsettik. Ancak kelimenin sûrnâmelerde tahmin edilenden çok az yer alması manidardır. 17. yüzyıldan sonra yazılan sûrnâmelerde geçmemesi, kelimenin kullanımdan düşmesiyle açıklanabilir ancak İntizâmî ve özellikle Âlî gibi 16. yüzyıl müelliflerinin sûrnâmelerinde mevcuttan daha çok geçmesi ümit edilirdi. Biz bu eksikliğin kelimenin manasıyla alakalı olduğu kanaatindeyiz. "Kalabalık" yahut "topluluk" anlamına gelen *galebeden kesrete* varana kadar geniş bir kelime kadrosunun bulunduğu sûrnâmelerde kelimeler dikkatle takip edildiğinde önceden planlanmış bir program doğrultusunda bir araya gelen topluluk için "hengâme" denilmediği, bu anlamda daha çok "encümen" ve "cemiyyet" kelimelerinin kullanıldığı görülür. *Hengâme* ise bir gösteriyi izlemek amacıyla belli bir süre için bir yerde toplanan meraklı kalabalığını ifade etmektedir. Başka bir deyişle "hengâme", bir gösteriyi izlemek üzere tesadüfen ve geçici olarak bir araya gelmiş, mütecanis olmayan, sıradan bir kalabalığı ifade etmektedir.

"Hengâme"ye Dair Bazı Güncel Yorumlar

Bir makalesinde Sûdî'nin *Hâfız Şerhi*'ndeki -yukarıya aktardığımız- bilgiyi yorumlayan Ozan Yılmaz; "*Şârihin verdiği bilgiye göre 'hengâme-gîr' terkibi 'hokkabaz' manasına gelir. Hokkabaz, kuklacı, kâse oynayıcı gibi kimseler, el çabukluğu gösterip insanları etrafına toplamasıyla bilinir. Hengâme kelimesi 'insan kalabalığı', 'gîr' ise Farsça giriften (tutmak) fiilinin emir gövdesi olarak 'tutan' manasındadır. 'Kalabalık tutan' yani kalabalığı başına toplayan manasındaki hengâme-gîr, klasik Türk şiirinde bu manasıyla yer bulur.*" (Yılmaz 2020: 96-97) diyerek Necâtî ve Mesîhî'den "hengâme-gîr" kelimesi geçen iki beyti örnek olarak izah eder.

Ahmet Atilla Şentürk'ün *Klasik Türk Şiiri Kılavuzu*'nun son cildinde "hengâme"ye geniş yer verilmiştir. Pek çok örnek metne atıf yaparak kelimeyi işleyen Şentürk, "*Günüümüzin Farsça ve Türkçe sözlüklerinde daha çok karışıklık, kavga, gürültü, telaş, hayhuy, macera gibi anlamlarda tespit edilen bu kelimenin eski metinlerde Necâtî Bey'in 'Hüsnüüñ hengâmesin turup temâşâ itmege / Yer bulamayup felek dâmına çıktı her melek' beytinde ifade edildiği üzere ağırlıklı olarak gösteri kalabalığı ve 'temâşâ' anlamında kullanıldığı görülmektedir.*" cümlesiyle başladığı "hengâme" maddesinde kelimenin "temâşâ"dan başka "eğlence, kavga, gürültü, meclis, meclis gereçleri, seyir için toplanan insanlar" anlamlarına geldiğini ifade ettiği örnekler tespit etmiştir. "Hengâme"nin özelliklerini "gazeller okunur, gece olunca dağılır, para saçılır, su saçılır, sarhoş gelince dağılır" alt maddeleri olarak tespit eden Şentürk, maddenin sonunda da kelimeye dair "*Bu beyitlerin geçtiği metinlerin hemen tamamında güreşten okçuluk gösterilerine, ip cambazından Karagöz'e kadar her türlü hüner gösterisi ve vasıtanın isminden bahsedildiği görülmektedir.*" (2023: 6/436-441) der.

Değerlendirme

Bu kadar örnekten ve açıklamadan sonra *hengâmenin* klasik Türk edebiyatında hangi manalarda kullanıldığı iyice anlaşılmış, dolayısıyla çalışmamızın başında ilgili beyitlerini aktardığımız doktora tezlerinden hiçbirinde olması gereken açıklamaların yer almadığı görülmüş oldu.³⁰ Biz buraya kadar söylenenlere ve en son Şentürk'ün yaptığı yukarıdaki tespitlere bazı ilaveler yapmak isteriz.

²⁹ "Bu hengâmede birkaç raks oğlanı dahi oynayup..." (Arslan 2011a: 386).

³⁰ Sadece yukarıda bahsedilen *Nâbî Divanı* üzerine yapılan tezde "hengâme" için yapılan açıklamada konu biraz fark edilmiştir.

Şentürk'ün değerlendirmesinde ifade ettiği gibi öyle anlaşılıyor ki *hengâme* -"gürültü, şamata, kavga, niza, savaş, ma'reke, zaman" gibi malum ve yaygın ama klasik şiirimizde fazla kullanılmayan anlamları hariç olmak üzere- dikkat çekici bir gösteriyi (cambazlık, hokkabazlık, kâsebazlık, güreş) veya sunumu (şiir okunması, kıssa anlatılması vs.) izlemek veya dinlemek yahut bir seyyar satıcının (bisâtgîr) sattığı ürünleri görmek üzere çarşı, pazar, fuar, panayır gibi alanlarda toplanan meraklı kalabalıktır. Bu sebeple özellikle bağlamalı dizin çalışmalarında ve şerhlerde kelimeyi tek başına "kalabalık" olarak tanımlamak da eksik kalacaktır. *Hengâmenin* edebî metinlerde "kıssa" (destân, hikâye) ve "kissahan" kelimeleriyle anılmasının oldukça yüksek bir oranda olduğunu da özellikle vurgulamalıyız. Devrin sosyal hayatının şiire yansımaları olan bu durum kuşkusuz ki o devirlerde kıssahanlık, meddahlık gibi sanatların/mesleklerin halk yığınları tarafından gördüğü rağbetle de alâkalıdır.³¹

"Hengâme"nin geçtiği örneklerde mekânın kahir ekseriyetle açık alanlar olması dikkat çekerken çok az sayıda da olsa hamam, dükkân gibi yerlerde toplanan kalabalıkların da "hengâme" olarak adlandırıldığı örnekler mevcuttur. Bununla birlikte ağa, paşa konaklarındaki toplantılar, şiir meclisleri, divanlar vb. "havas"a mahsus yerlerde geçen bir örneğe tesadüf edilememiştir ki bu sebepsiz değildir. Zira anlaşıldığına göre *hengâme* "avâm" işidir. Adnî Mahmud Paşa'nın "Ey rakip! Seçkin kimselerin buldukları toplantıları bırakıp sıradan kişilerin meclislerine gideyim, öyle mi! Haşa, ben senin gibi hengâme aleti miyim?" manasındaki şu beyti bunu açıkça ifade etmektedir:

Meclis-i hâs[1] rakîbâ koyuban 'âma varam

Hâşe ben sencileyin *âlet-i hengâme* miyem (Yücel 2002?: 56)

Hengâmelerin zaman olarak "gündüz" toplanıp akşam olunca dağıldığı" da yukarıda görülen birçok beyit delaletiyle anlaşılmalıdır.

16. yüzyıla kadar yazılan divanların yanı sıra Edirneli Nazmî ve Pervâne Bey'in mecmualarında içinde *hengâme* kelimesi geçen toplam 50 beytin hepsinde aynı manada kullanılmış olması, bu dönemde kelimenin hemen tamamen "bir hüner sahibinin veya satış erbabının etrafına toplanan meraklı kalabalık" anlamında kullanıldığını göstermektedir.

"Hengâme" kelimesinin 16. yüzyılda hem kullanım sıklığı hem de bu yazıda dikkat çekmek istediğimiz manasıyla kullanımı bakımından öne çıkması, ilerleyen yüzyıllarda tedricen azalması ulaştığımız bir başka dikkat çekici sonuç olmuştur. Sûrnâmelerde tarihî seyrini rahatça takip edebildiğimiz bu durumu diğer metinlerdeki taramalarımız da teyit etmektedir.

Hengâme-gîrden başka *hengâme-perdâz* ve *hengâme-gerin* de "etrafına kalabalık toplamayı meslek edinen kimse" anlamında kullanılması ve diğer sözlüklerde görülmeyen bir karşılık olarak *Büyük Türk Lugatı*'nde bir beyitteki kullanımından hareketle kelimeye "münazara" karşılığının verilmiş olmasını da dikkat çeken hususlar olarak vurgulamak gerekir.

Sonuç

Bu makalede dil içi çeviri yapılırken ne denli dikkatli, özenli ve hassas olunması gerektiği bir kelime örneği üzerinden ortaya konmaya çalışılmıştır.

Bu makalenin esas amacı özellikle ve sadece *hengâme* kelimesinin anlam zenginliğini ortaya koymak değildir. Hatta bunun bir tâli gaye olduğu da söylenebilir. Burada *hengâme* kelimesinden hareketle edebî ve tarihî metinleri okuyup değerlendirirken "bağlam"ın ne denli önemli olduğu gösterilmek istenmiştir.

³¹ Kıssahanlığın metinlerde bu denli çok geçmesinin bu mesleğin gördüğü rağbetle ilgili olduğuna şüphe yoktur. Ancak kıssahanlığın sıradan bir meslek olmaması hatta bu mesleğe bir tür kutsiyet atfedilmiş olmasının da bunda tesiri olduğu düşünülebilir. Zira yine Sabuncuoğlu Şerefeddin'e göre Hz. Peygamber'den en çok hadis rivayet eden Ebû Hüreyre'nin sohbet arkadaşları arasında Abbâs-ı Devs diye biri vardı. Bu kişi, tarihte uygulanan ilk dört meslekten bahsederek bu tasnifte en başta "kıssahanlık" mesleğini saymıştır: "Evvel sühan-gülük taşnîf kıldı. Zîrâ kim o vaqt Süheyl bin 'Amr adlu bir şahâbî vardı. Anuñ 'âdeti ol-ıdı kim işden güçden fâriğ olıcağ halâyıkı cem 'iderdi. Dağı Resül hazretiniñ sîretini ve mu 'cizâtını ve evşâf-ı hamîdesini haber virürdi. Pes 'Abbâs-ı Devs muhaddisliği ve kıssa-h'ânlığı andan tertîb kıldı. (Köksal ve Ayçiçeği 2020: 77)"

Eldeki bütün örnekler, klasik metinlerimizde geçen *hengâmenin* aslında gayet berrak olan anlamlarının “bağlamlı sözlük” veya “bağlamlı dizin” denilen çalışmalarda verilen karşılıklarla aslında bağlamından koparıldığını açıkça göstermektedir.

Temel gayesi, kelimelerin lugavi manalarından çok metnin bağlamı içinde şairin onu nasıl kullandığını belirlemek olan onlarca çalışmanın -ki burada ele alınmayan yüksek lisans tezlerinde de durum aynıdır- hiçbirinde kelimenin şairlerin kastettikleri manalarının tespit edilememesi üzücü olduğu gibi düşündürücüdür de. Bu durum, mezkûr çalışmalarda diğer kelimelerin ne derece sağlıklı değerlendirildiği noktasında da şüphe ve tereddütler doğurmaktadır. Metinleri müellifin muradına uygun şekilde çevirmedikçe yapılan uğraşın metne de bilime de dâhil oldukları projeye de ciddi bir katkısının bulunduğu söylenemez.

Bir metni anlamlandırırken “bağlam” a uymayan bir durum ortaya çıktığında sözlükler ihmal edilmemelidir. Bakılan sözlüklerde verilen karşılıkların da tatmin etmediği durumlarda kapsamı daha farklı ve daha çok sözlüğe bakmalı, yeri geldiğinde ihtisas ve ıstılah lugatlerine ve farklı dillerden sözlüklere de müracaat edilmelidir. Akademik çalışmalarda en çok başvurulan klasik sözlüklerden *Devellioğlu, Kāmûs-ı Türki, Lexicon, Kāmûs-ı Osmânî, Mükemmel Osmanlı Lugati* gibi kaynaklarda verilen karşılıklarla yetinilmesi, bu sözlüklerin bazılarında alt madde olarak verilen “hengâme-gîr” veya “hengâme-cû” gibi kelimelerin anlamlarının göz ardı edilmesi sonucu, kimi Türkçe sözlüklerde ve Farsça sözlüklerin tamamında geçen, özellikle *Lûgat-i Dihhodâ*’da verilen “İnsanların toplanması ve kalabalığı; savaş; meddahlar ve hikâye anlatıcılarının işleri ve benzerleri” karşılığı ile *Ferheng-i Büzürg-i Sühan*’daki “Sokakta kurulan meclis ya da gösteri”, *Steingass*’taki “Her türlü oyun veya eğlence için yer” anlamları, bahsini ettiğimiz tez çalışmalarındaki divanlarda ve diğer edebî metinlerde geçen anlamlarla hemen tamamen örtüşmektedir. Keza *hengâme-gîr* kelimesi de bu manayı pekiştiren bir kullanım olarak önümüzdedir.

KAYNAKÇA:

Açar, Bedriye Gülay (2018). *16. Yüzyıl Şârihlerinden Sûdî-i Bosnevî ve Şerh-i Bostân’ı (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Doktora Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Açıkgöz, Namık (2017). *Riyâzî Muhammed Efendi – Riyâzu’ş-şu’arâ*. Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/54137,540229-riyazu39s-suarapdfpdf.pdf?0> (E.T. 21.03.2022)

Alî Nazîmâ – Reşâd (1317). *Mükemmel Osmanlı Lugati*. İstanbul: Artin Asaduryan Şirket-i Mürettbiye Matbaası.

Arslan, Mehmet (2008). *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri -1 Manzum Sûrnâmeler*. İstanbul: Sarayburnu Kitaplığı.

Arslan, Mehmet (2009a). *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri -2 İntizâmî Sûrnâmesi*. İstanbul: Sarayburnu Kitaplığı.

Arslan, Mehmet (2009b). *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 3 -Vehbî Sûrnâmesi (Sûrnâme-i Hümayûn)*. İstanbul: Sarayburnu Kitaplığı.

Arslan, Mehmet (2011a). *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 4-5 -Lebîb Sûrnâmesi, Hâfız Mehmed Efendi (Hâzin) Sûrnâmesi, Abdî Sûrnâmesi, Telhîsü'l-beyân’ın Sûrnâme Kısmı*. İstanbul: Sarayburnu Kitaplığı.

Arslan, Mehmet (2011b). *Osmanlı Saray Düğünleri ve Şenlikleri 6-7 -Haşmet Sûrnâmesi Melek İbrâhim Sûrnâmesi, Nâfi’ Sûrnâmesi, Müellifi Bilinmeyen Sûrnâmeler*. İstanbul: Sarayburnu Kitaplığı.

Arslan, Mehmet (2018). *Mihri Hatun Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58679,mihri-hatun-divanipdf.pdf?0> (E.T. 19.03.2022)

Atila, Mustafa (2019). *Muslihuddîn Mustafâ Sürûrî Şerh-i Dîvân-ı Hâfız (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Doktora Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Avşar, Ziya (2017). *Revânî Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56143,revani-divanipdf.pdf?0> (E.T.: 27.01.2022)

- Bahâeddîn (1330). *Yeni Türkçe Lugat*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası.
- Baka Telli, Şermin (2021). *Cenâbî Dîvânı Sözlüğü [Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük]*. Doktora Tezi. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Canım, Rıdvan (2000). *Latîfî Tezkiretü'ş-şu'arâ ve Tabsiratü'n-nuzamâ (İnceleme-Metin)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
- Değer, Mete Bülent (2018). *Mezâkî Dîvânı Sözlüğü [Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük]*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dihhodâ, Ali Ekber: *Lugatnâme*. <https://www.parsi.wiki/> (E.T. 16.03.2022)
- Dilber, Duygu (2023). *Bağdatlı Rûhî Divanı Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Enverî, Hasan (1381). *Ferheng-i Bozorg-i Sohan*. C.8, Tahran: Çaphâne-i Mehâret.
- Gıynaş, Kamil Ali (2017). *Pervâne Bey Mecmuası*. Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55832,pervane-bey-mecmuasi-pdf.pdf?0> (E.T.: 21.10.2022)
- Güngör, Özlem (2019). *İsmail Rüsûhî-i Ankara'î Şerh-i Mesnevî - Mecmû'atü'l-letâyif Sandûkatü'l-ma'ârif (VI. Cilt) (İnceleme – Metin Sözlük)*. Doktora Tezi. Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Haim, S. (1960). *Ferheng-i Câmî'-i Farsî-İngilîsî*. C.2, Tahran: Kitâbfurûşî Berûhîm.
- Hüseyin Kâzım Kadri: (1943). *Büyük Türk Lugati*. C. 4, İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.
- İnce, Adnan (2005). *Tezkiretü'şu'arâ - Sâlim Efendi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay.
- Kadaş, Sercan (2022). *Ahmed Paşa Divanı: Tenkitli Metin-Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kaya, Bayram Ali (2017). *Azmizâde Hâletî Dîvânı*. Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56159,azmizade-haleti-divanipdf.pdf?0> (E.T.: 16.03.2023).
- Kılıç, Filiz (2010). *Âşık Çelebi Meşâ'irü'ş-Şu'arâ (İnceleme – Metin)*. 3 cilt, İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Yay.
- Kılıçarslan, Orhan (2016). *Hayâlî Bey Dîvânı'nın İncelenmesi-Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Köksal, M. Fatih (2017). *Edirneli Nazmî Mecma'u'n-nez'a'ir*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını. E-kitap: <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/56057,mecmaun-nezair-edirneli-nazmi-pdf.pdf?0> (E.T.: 17.09.2022)
- Köksal, M. Fatih ve Bünyamin Ayçiçeği (2020). *İki Fütüvvetnâme (Sabuncuoğlu Şerefeddin Fütüvvetnâmesi – Bursalı Hoca Can Fütüvvetnâmesi)*. Ankara: Ticaret Bakanlığı Yayını.
- Kurtoğlu, Orhan (2016). *Zâtî Dîvânı -Gazeller Dışındaki Şiirler- (İnceleme – Tenkitli Metin)*. Ankara: Son Çağ Yayınları.
- [Mütercim Âsım] *Lugat-ı Burhân-ı Kâtı*, İstanbul: Matbaa-i Osmaniyye.
- Mehmed Salâhaddîn (1317). *Kamus-ı Osmânî*. İstanbul: İkdâm Matbaası.
- Muallim Nâcî (1308). *Lugat-ı Nâcî*. İstanbul: Asır Matbaa ve Kütüphanesi.
- Muîn, Mehmed: *Ferheng-i Fârsî (Mutavassıt)*. C.6, Tahran: Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr.
- Özcanar Sel, Gözde (2020). *Hüseyin Kelevî ve Bustân-Efrûz-ı Cinân Der-Şerh-i Gülistân (İnceleme-Tenkitli Metin)*. Doktora Tezi. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özer, Sibel (2007). *Sûdî-i Bosnavî'nin Şerh-i Dîvân-ı Hâfız'ının Bilgi Dökümü ve İspata Dayandırılması*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öztürk Doğan, Aslıhan (2022). *Azmî-zâde Hâletî Divanı'nın Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlüğü*. Doktora Tezi. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Pekyürek, Hacı Emre (2018). *Muhibbî Dîvânı Sözlüğü [Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük]*. Doktora Tezi. Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Re'fet Necdet - Hasan Bedreddîn (1927). *Yeni Resimli Türkçe Kamus*. İstanbul: Bâb-ı Âlî Matbaası.

[Redhouse, S. J. William] (1281). *Müntehabât-ı Lugat-i Osmâniyye*. İstanbul: y.y.

Redhouse, S. J. William (1294). *İlaveli Müntehabât-ı Lugat-ı Osmâniyye*. C.2, İstanbul.

Redhouse, S. J. William (1921). *A Turkish and English Lexicon*. İstanbul: H. Matosyan Matbaası.

Redhouse, S. J. William (2011). *Türkçe/Osmanlıca-İngilizce Redhouse Sözlüğü*. 19. Basım, İstanbul: Sev Matbaacılık ve Yayıncılık.

Steingass, F (1998). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beyrut: Librairie du Liban Publishes.

Şemseddîn Sâmî (1317). *Kâmûs-ı Türkî*. C.2, İstanbul: İkdâm Matbaası.

Şentürk, Ahmet Attila (2023). *Osmanlı Şiir Kılavuzu*. C. 6, İstanbul: DBY Yayınları.

Şu'ûrî Hasan Efendi (2019). *Lisânu'l-Acem Ferheng-i Şuûrî*. Haz.: Ozan Yılmaz, 4. Cilt, İstanbul: TYK Başkanlığı.

Şükün, Ziya (1996). *Ferheng-i Ziyâ*. C.3, İstanbul: MEB Yayınları.

Tanrıbuyurdu, Gülçin (2018). *Kalkandelenli Muâdî Dîvânı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı e-kitap. <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59883,kalkandelenli-mu39idi-divanipdf.pdf?0> (E.T. 27.01.2022)

Tarlan, Ali Nihad (1967). *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı: I. Cild*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

Tarlan, Ali Nihad (1970). *Zatî Divanı (Edisyon Kritik ve Transkripsiyon) Gazeller Kısmı: II. Cild*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay.

Tıraş, Yusuf Can (2019). *Fehîm-i Kadîm Divânı Sözlüğü [Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük]*. Doktora Tezi. Uşak: Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turan, Veysi (2018). *Emrî Divanı Sözlüğü (Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük)*. Doktora Tezi. Adıyaman: Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, Ozan (2020). "Şerhin Metninden Metnin Şerhine: Türkçe Şerhlerden Hareketle Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyasına Katkılar II", *Klasik Türk Edebiyatının Ses ve Anlam Dünyası Sempozyumu-Prof. Dr. Halûk İpekten Anısına- 10 Ekim 2019-11 Ekim 2019, Bildiri Kitabı*. Ed.: İlhan Genç – Metin Akkuş, Düzce: Düzce Üniversitesi Yayınları, s. 90-105.

Yiğit, Ahmet Selman (2018). *Nâbî Divanı Sözlüğü [Bağlamlı Dizin ve İşlevsel Sözlük]*, Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yücel, Bilal (2002?). *Mahmud Paşa Adnî Divanı*. Ankara: Akçağ Yayınları.